

A váradai vár.

Ebben az évben, június 6-án lesz 250 esztendeje, hogy Szent László városa, Erdélynek egykoron féltve-féltett kulcsa, 32 évi rabság után felszabadult a reánehazetett török uralom alól. Az esemény nagy fontosságából önként következik, hogy a visszavívás körülményeivel, bel- és külföldön egyaránt sokan foglalkoztak, többé-kevésbé részletesen megírva a hosszúranyúlt ostrom történetét.

Nem akarván már nem új dolgok ismételtetésével bíbelődni, ezúttal nem hadieseményekről, hanem a sok vihart látott és átélt várról szándékozom megemlékezni, mert ennek keletkezése, fejlődése és hanyatlása — vagyis műszaki története — kevésbbé, vagy tévesen ismert.

*

* *

Várad története nem nyúlik vissza nagyon távoli időkhöz; se a népvándorlás zűrzavaros hullámveréséig, se a magyar honfoglalás koráig. Ugyanis, az ismeretlenség homályából csak a XI. század utolsó negyedében kezd kibontakozni az a hely, ahol Szent László királyunk Váradot, az 1093-ban már Biharvárad¹ néven szereplő települést alapította, mert hiszen mai fogalmaink szerint való városról akkor még nem lehetett szó.

A most említett időben rengeteg erdőség borította ezt a tájat, amelynek fokozatos benépesítése csak Szent László korától fogva számítható. Az ő figyelme fordult először Várad környékére, amely talán nyugati határa volt az innen Erdélybe átnyúlt nagykiterjedésű királyi vadászterületnek.²

Thúróczi krónikájában olvashatjuk, hogy Szent László — akkor még csak herceg, de a tiszántúli vidék ura — vadászat közben bukkant a Sebes Körözs egyik szigetére s ott — „inter flumen Kewres“ — angyali intésre egyházat ala-

¹ Zichy-Oklevéltár: I. 1. l.

² Karácsonyi János: Szent László és Bihar-megye benépesítése. (Biharm. Rég. és Tört. Egylet évkönyve. 1909. 56. és k. ll.)

pított.³ Ez 1075 táján történhetett s az első alapítás csupán „capitulum collegiatum”, azaz társaskáptalan volt. Majd amidőn a kunok 1091-i betörése a püspökség bihari székhelyén is temérdek kárt okozott, a nagy király a püspökséget s vele együtt az egész vármegye súlypontját is, a Sebes Körsz partjára tette át.⁴

Sajnos, Váradnak sincs középkori hiteles képe, mert mindazok az ábrázolások, amelyeket gyakran még tudományos munkák is középkoriaknak mondanak, a XVII. századra, vagy legjobb esetben is csak a XVI. század végére valló állapotot tüntetik fel. Az úgynevezett Képes Krónika miniátora lefestette ugyan, nem is egyszer, a várbeli székesegyházat — már tudniillik úgy, ahogyan ő elgondolta — azonkívül pedig a vas megyei, turnicsai templom XV. századbéli falképe is ezt ábrázolja, a hozzácsatlakozó fogaspártájú várfal egyik darabjával együtt. Ámde ez is csak a pusztza képzelet szüleménye.

A most mondottak nyomán önként felvetődik az a kérdés: hogy ha így van a dolog, minő alapon merek az alábbiakban Várad középkori váráról szólni? Hogy minden kétséget eloszlassak, a később elmondandó részleteknek bizonyos fokig eléje vágva, már most megemlítem, hogy van Váradnak több olyan XVI. és XVII. századból való képe, sőt a várnak egy a XVII. század első éveiből való tervrajza is, amelyen, az újkori váron *belül*, a középkori is felismerhető.⁵ Ha tehát lehámozzuk róla a XVI. század utolsó harmadától fogva épült olasz-bástyarendszerű övet, nagyjában előttünk áll a hajdani középkori erősség. Ennek felépítménye sokat változott és bizonyára változott is hosszú századok folyamán, de eredeti alaprajzát, legalább főbb vonásaiban, a XVII. század első negyedéig megőrizte.

Nem is volt reá semmi kényszerítő ok, hogy merőben új alapon új várat építsenek. A mongol támadás nem pusztította el egészen a régit s az 1474-i török rajtaütés, valamint az 1514-i pórlázadás se okozott elevenbevágó kárt. Sőt az 1556—57-i ostrom után se került rögtön új építkezésre a sor.

De a vár tulajdonosa — a káptalan — már csak azért is húzódozhatott valami alaprajzbavágó gyökeres változtatástól, mert a középkori nagyon alacsony, fővényel és kavicsal borított szinten, igen nagy nehézségbe ütközhetett az

³ *Thuróczi János: Chronica Hungarorum Cap. LIX. (Schwandtner: Scriptores Rerum Hungaricarum. I. 1765. kiadás, 216. l.)*

⁴ *Karácsonyi: Szent László király élete, 67. l.*

⁵ 2. és 4. ábra.

alapozó munka, már csak a szükségképpen feltóduló talajvíz miatt is.⁶

Nem akarok itt hosszadalmas és talán unalmas ikonografiai magyarázatokba bocsátkozni. Röviden csupán annyit említek meg, hogy a mondanivalóim alapjául szolgáló képeket és tervrajzokat valamikor — több mint 30 évvel ezelőtt — a helyszínén pontosan ellenőriztem. Továbbá azt is tudnunk kell, hogy *a középkori vár nyugati körfalának egy része most is meg van*, persze a föld alatti, de 1911-ben, amikor a vízvezeték készült, napvilágra került, igazolva és hitelesítve azokat az ábrázolásokat, amelyeknek nyomán a középkori várat ismertetni akarom.

I.

A középkori vár.

Mint a XI. században épült magyarországi várak nagy része, a váradi is úgynevezett „templomvár” volt. Vagyis csupán a székesegyház és a körülötte lévő épületek védelmére szolgált, pusztító, rabló lovascapatok ellen, amelyek amilyen hirtelen jöttek, ugyanolyan gyorsan el is tűntek. Így hát nehézkos ostromgépeket sem cipelhetek magukkal. Menedéket adhatott továbbá az ilyen templomvár a környék népének is, lázadás, vagy külső támadás esetén. Az efféle erődítmény nem volt se völgyzáró, se útzáró, se hídfő. Ennélfogva nagy tévedés volna, ha valaki a váradi vár építését is, ezeknek a feladatoknak egyikével vagy másikával akarná egybekapcsolni.

A templomvár, vagyis az egyházi- és hadiépítés elemeinek ez a különös keveréke, hosszú multra tekinthet vissza. Keletkezése időszámításunk V. vagy VI. századában kereshető; technikája a XI. századra már teljesen kifejlődött és megállapodott.⁷ Azok az ismeretlen, de bizonyára idegen mesterek, akik a váradi székesegyházat tervezték, kétségkívül jól ismerték és alkalmazták is mindazokat a szabályokat, amelyek szerint egy ilyen védhető templomnak és külső védővonalának épülnie kellett.

Nem lehet vitás, hogy a váradi templomvár magva Szent László félköríves stílusban épült, háromhajós, ikertornyos székesegyháza volt, amelyet a XIV. században csúcsíves csarnoktemplommá alakítottak át.

⁶ A vár területének szintje 800 év alatt, több, mint 3 méterrel emelkedett. Nem is sok, ha meggondoljuk, hogy egy-egy évre átlag félcentiméter se esik.

⁷ L. A. *Maggiorotti*: Chiese fortificate. (Esercito e Nazione: 1951. évf. 882. és k. II.)

A szokásos megoldás szerint, a templomház igen erős kapuit és ajtóit, belülről könnyen el lehetett torlaszolni. Ennek megtörténte után csak létrán, vagy valami könnyen felhúzható lépcsőn lehetett, a föld felett több méter magasságban vágott szűk nyíláson át, a tornyok egyikébe jutni. A tornyokat egymástól és a templom főpárkánya alatt futó — gyámköveken, vagy pilasztereken nyugvó — védőfolyosótól, csapóhid választotta el. A templomot övező körfalak belső oldalán, kellő magasságban, szintén védőfolyosó húzódott végig.

Természetesen arról is kellett gondoskodni, hogy a külső védőövről, vagyis a főgátról visszavert védőcsapat könnyen bejuthasson az utolsó mentsvárba, a templomépületbe. Erre szolgált egy vagy több összekötő fal és folyosó a külső védővonal és a bejárórésszel ellátott torony között.

A váradi vár legkorábbi, de — sajnos — nagyon rövid és éppen ezért nem is eléggé világos leírása, a mongoljárást átélte Rogerius kanonoktól származik.⁸

Tudósításából teljes bizonyossággal csak annyit olvashatunk ki, hogy körülárkolt, tornyos erődről van szó.⁹ Nem volt tehát „vízvár“, mert akkor az árok fölösleges lett volna. Sőt sehol sem volt közvetlenül szomszédos a folyó egyik ágával se. Tudnunk kell ugyanis, hogy a középkorban a Sebes Körözs a várostól keletre három, a városon át pedig két ágban folyt.¹⁰ A délit (a kisebbiket) a XVII. században Kis Körözsnak hívták.¹¹ Ebbe torkollott, a Vadkert és Velence nevű városrészek között, a közeli Püspök- és Félix-fürdő meleg forrásaiból táplálkozó Hévíj, mostani elcsúfított nevén: Pece.¹² A vár középpontja, a székesegyház, a két Körözs-ág közé, feleúton épült. (1. ábra.)

Rogerius leírásából az is kiviláglik, hogy Kádán támadásakor a vár egyik része már romlott volt s ezért „széles fallal“ kellett sebtében kijavítani.¹³

Több vitára adott már okot és maig is eldöntetlen, hogy Várad XIII. századbéli vára kőből vagy fából volt-e? Az utóbbi

⁸ *M. Rogerii Miserabile Carmen*. Cap. XXXIV. (*Schwandtner*: i. k. I. 514. l.)

⁹ „Nam magnis munitum erat fossatis, et turribus ligneis super muros“. (I. h.)

¹⁰ A váradi káptalan legrégebbi statutumai. (*Kiadta Bunyitay Vince*, 1886.) 32. 33. l.

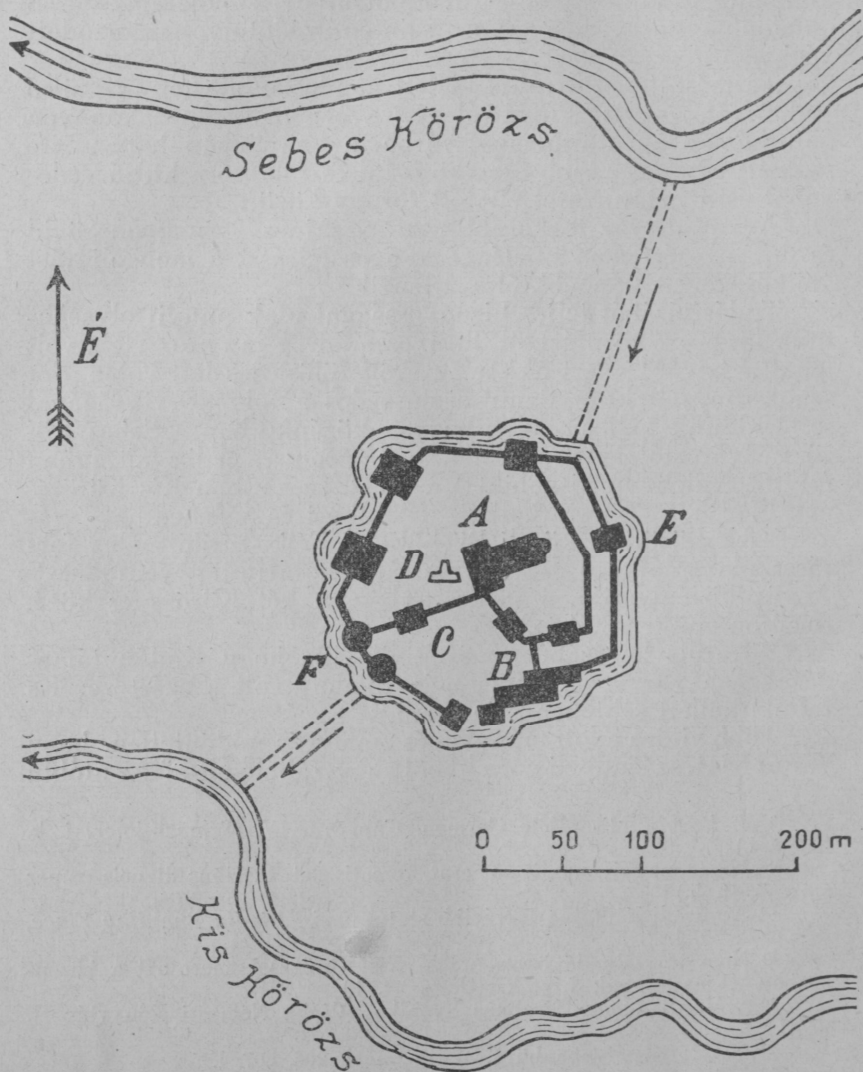
¹¹ Nem tévesztendő össze a mai Kis Körözssel, mert azt a középkorban „Viaszos“-nak hívták. (U. o. 32. l.)

¹² *Szalárdi János*: *Siralmas Krónika*, (Újabb Nemzeti Könyvtár II. 365. l.)

Miles Mátvás: *Siebenbürg. Würg-Engel*. 206. 207. l.

¹³ „Et cum castrum ex una parte dirutum, cerneretur, amplo muro illud fecimus reparari“. (*Schwandtner*: i. h.)

feltevés hívei azt hangoztatták, hogy a mongol veszedelem előtt minálunk nem igen építettek kővárat. Továbbá arra is támaszkodtak, hogy Rogerius, minden félreértést kizáróan, fatornyokról beszél. Már pedig sehogysem hihető, hogy valamely vár tornyait fából, kötőgátjait pedig téglából vagy kőből építették volna. Tehát, ha a kanonok leírása nem csal, az egész várnak fából kellett lennie.

1. — A középkori vár.

Ez mind helyes és igaz. Azonban ne feledjük, hogy Várad 1192-től, vagyis László szenttéavatásától fogva, országos zarándokhely lett, mert székesegyházában őrizték a nagy király földi maradványaiból azt, amit a középkor ereklyetisztelete másfelé nem hordott. Így hát feltehető, hogy egy ilyen fontos kegyhely oltalmára nem látták elegendőnek a, kivált nedves talaj esetén, könnyenromló palánkot.

Ezen az alapon *talán* arra lehet következtetni, hogy a vár téglából vagy kőből épült s csupán a tornyoknak a köztölgátak fölé magasodó része készült fából, amire elég példa volt. Ez azonban csak feltevés, amely lehet helytálló is, meg nem is.

Az idecsatolt 1. ábra Várad középkori várának alaprajzát mutatja. Mint látjuk, a körfal mintegy 550—600 méter kerületű, szabálytalan hétszöget zár be,¹⁴ amelynek déli oldalát, legalább részben, a püspöki lak alkotta, úgy hogy külső fala közvetlenül a védővonalba esett. Háromszor megtört homlokzatánál fogva, jól oldalozható épület volt.¹⁵

A körfalat szabálytalanul elosztott, különböző méretű tornyok szakították meg. A keleti oldalon látható torony (*E*) mindenik képről hiányzik, de kétségtelen, hogy legalább egynek azon a homlokzaton is kellett valamikor állania. A székesegyháztól (*A*) délre, az ilyen elrendezésben más templomvárakban is látható püspöki udvar (*C*) terül el. A templom főbejárata előtt pedig Szent László lovas-, Szent István és Szent Imre gyalogszobra (*D*) állott: mindahárom a Kolozsváristestvérek XIV. századi alkotása.¹⁶

A vár kapuja az északi homlokzaton, a torony szomszédságában volt: mivel azonban a váradi káptalannak 1570 táján összeírt legrégebbi statutumai „északinak“ mondják, mind ebből, mind egy másik körülményből arra lehet következtetni, hogy — úgy mint a XVI. században — a XIV-ikben is már két kapu nyílt a főgáton. Ugyanis, a délnyugati homlokzaton két kerek torony áll, egymás közvetlen közelében (*F*). Az ilyen ikertornyok között mindig kapu nyílt: itt lehetett tehát a vár második bejárója.

De talán felbukkanhat most az a kérdés: védhető volt-e valóban a székesegyház? A válasz csak igenlő lehet, mert az a belső gát, amely az északi homlokzat tornyától a püspöki udvar védővonaláig ér, továbbá ugyanennek az udvarnak északi, a székesegyház déli tornyához csatlakozó kerítése, csak a templomnak a körfal védőfolyosójával való összeköt-

¹⁴ Egyes XVII. századbeli ábrázolásokon csaknem körré változik.

¹⁵ Az 1. ábrán: *B*.

¹⁶ 1660-ban pusztultak el.

tetését szolgálhatta, még pedig azért, hogy a főgátnak akár északi, akár nyugati homlokzatáról a székesegyházba leheszen jutni. Ennek nem lenne semmi értelme, ha a templom nem védhető s nem tölti be az utolsó támaszpont szerepét a várba hatolt támadó ellen.

Mivel, az elmondottakból láthatóan, a vár nem volt nagy, a székesegyházon, Szűz Máriának az északi kapu közelében állott kisebb egyháza,¹⁷ Keresztelő Szent Jánosnak bizonnyára szintén csak kápolnaszerű templomán¹⁸ s a püspöki lakon kívül, nem férhetett bele nagyobb épület. Ezért a kánonok se a várban, hanem a mai Nagyvásártér helyén állott Péntekhely, vagy Péntekszér nevű belvárosban laktak.

Nagyon kétséges, vajjon ez meg volt-e kezdettől fogva erődítve, mert Rogeriusnak az a megjegyzése, hogy „ha a várost nem védhetnők, a várba vonulunk vissza”¹⁹ tulajdonképpen semmit se mond. Így is, úgy is lehet magyarázni. Annyi azonban bizonyos, hogy Péntekhely a késő középkorban, sőt még azután se volt igazi „kulcsos város”. Az 1532-ben Váradon járt Della Valle Ferenc se fallal, se mással be nem kerített alföldi kisvárosnak mondja Váradot.²⁰ Ha tehát a településnek a vár után legfontosabb része — a belváros — nyílt volt, önként következik, hogy a többi középkori városrész (részben talán csak utca): Velence, Padova, Bologna, Vadkert, Szombathely, Zsupos, Egerszeg, Ujbécs, Olaszi és Szentpéter se lehetett védhető.

Rogerius nagyon rövidrefogott leírása után, sokáig nem hallunk semmit a vár állapotáról. Csak a XV. század utolsó negyedében szólal meg Ranzano Péter lucerai püspök, aki a morva származású Filipetz János váradai püspök²¹ alkotásait akarván magasztalni, humanista írónál megszokott túlzással azt állítja, hogy Filipetz be nem vehető várat épített, roppant tornyokkal és falakkal.²²

Mi lehet igaz mindebből? Az 1. ábrára pillantva, rögtön láthatjuk, hogy a középkori vár alaprajza nem mutat egyseges tervre. Déli felének apró tornyocskái régebbieknek *látásnak* az északi, de főként a nyugati homlokzat nagyobbterjedelmű tornyainál. Némi valószínűséggel arra gondolhatunk

¹⁷ A váradai káptalan legrégebbi statutumai: 72. l.

¹⁸ *Bunyitay*: A váradai püspökség története, III. 120. l.

¹⁹ *Schwandtner*: i. h.

²⁰ „Varadino è città piccola in pianura, senza alcun altra Serraglia di muro, ne d' altra sorte”. (Magy. Tört. Tár. III. 25. 26. l.)

²¹ 1476—1490.

²² „Struebat Varadini arcem inexpugnabilem, cujus ingens murus turresque, et idoneae tanto operi mansiones satis plane ostendunt magnitudinem animi conditoris”. (*P. Ranzani* Epitome Rerum Hungaricarum, — *Schwandtner*: i. k. I. 551. l.)

tehát, hogy Filipetz talán ezeket építette újjá, amivel azonban a vár középkori jellegén mitse változtatott.

Tudnunk kell ugyanis, hogy az ágyúnak a várharcba már aránylag korán történt beállítása következtében, a középkori várak magas, de elég vékony körfalai és részben csak figyelésre szánt tornyai, nem feleltek meg többé a sikerrel biztató védelem követelményeinek. Ezért, mind a tornyokból, mind a kötőgátakból, jókora darabot lebontottak s az utóbbiakat belső oldalukon széles földhányással támasztották meg. Ezenkívül földdel töltött vagy boltozott, de mindkét esetben ágyúk befogadására alkalmas nagy rondellákat, baluardokat ragasztottak a várhoz. Ez volt a várépítésnek úgynevezett átmeneti stílusa, amelyet csak a XVI. század első éveitől kezdve vált fel egyre sűrűbben az olasz bástya-rendszer.

Azonban Váradon nem látjuk ennek az átmeneti stílusnak semmi nyomát. A belső, vagyis a régi vár, mind Houfnagel 1598-i metszetén, mind az ennek nyomán készült többi képen is, a középkori várépítés vonásait mutatja. A kötőgátak szabadon állanak, tehát könnyen ledönthetők s egyetlen rondella se járult hozzájuk.²³ Ilyen várat a XV. század végén már nem terveztek; Filipetz tehát mindent középkori alapon újított meg.

II.

A vár átalakulása.

A váradi vár középkora nem zárult le a határjelzőül általánosan, bár nem helyesen elfogadott 1492. évvel, hanem még 78 évig tartott.

De miután Gyula 1566 szeptember 1-én a török hatalmába jutott s így Váradból — földrajzi helyzeténél fogva — végvár lett, nem lehetett már sokáig meghagyni akkori, mindenképpen elavult állapotában, hanem gondoskodni kellett róla, hogy a bástyarendszer szerint épüljön át. Ennek szükséges voltát már János Zsigmond fejedelem is átlátta s valóban, még az ő uralkodásának végén, megindult az építkezés.

*

Azonban mielőtt ennek részleteire áttérnénk, talán nem lesz fölösleges legalább röviden szólni a bástyarendszer mi-voltáról, mert erről legtöbb embernek hamis fogalmai vannak. Általános jelenség, hogy alaprajzától és berendezésétől

²³ A rondellák jellegzetes példáit láthatjuk ma is Budavárának északi és nyugati homlokzatán.

függetlenül, bástyaként hallunk emlegetni mindent, ami a kötőgátak elé szögelik. „Körbástyáról” is hallunk, holott a bástyarendszer éppen a kerek oldalazó és távolbaható építményeknek üzent kéréllhetetlenül hadat.

Röviden meghatározva, ez a rendszer bástyáknak és kötőgátaknak nem ötletszerű, hanem szigorú szabályokhoz kötött váltakozása. A súlypont a bástyákon van. Azonban ahhoz, hogy valamely erődítmény erre a névre számot tarthasson, nem elég a sokszögű alaprajz. Alapvető kellék a jókora terjedelem is, mert ennek hiányában nem lehet elegendő ágyút állítani reá. A bástyának továbbá az ötszög négy (esetleg mind az öt) oldalával határoltnak kell lennie, még pedig úgy, hogy a kiszögelő négy oldal közül a két hosszú a homlokzatot, a két rövid pedig a szárnyat alkossa. Meg kell lennie annak a lehetőségnek is, hogy a homlokzat ágyúi keresztűzbe foghassák a vár előtti térszínt: a szárnyak ágyúival pedig a kötőgátak előtti holt teret lehessen kiküszöbölni.

A kötőgátra állított ágyúk lövőiránya a szomszédos két bástyahomlokzat ágyúinak lövőirányát keresztelte. A szárnyak, az olasz bástyarendszer szabályai szerint, a hozzájuk csatlakozó kötőgátra merőlegesek, s kazamatáik — hogy jobban legyenek védve — a homlokzat lekerekített vagy levágott füle²⁴ mögé vannak hátratulva. Minthogy azonban a kötőgáttal derékszögben találkozó szárnyról nem lehetett a szomszédos homlokzat előtti árkot pásztázni: a rendszer fejlettebb korában úgy segítettek ezen a hiányon, hogy a kötőgát közepét tompaszögben megtörték: ezzel a szárnyak ágyúinak lövőiránya a szomszédos bástya homlokzatával lett párhuzamos, eltüntetvén az ottani holt teret. Ugyanezt érték el azal is, hogy a kötőgát két végét törték meg s végpontjaira állították merőlegesen a szárnyakat. Az előbbi megoldás a budavári Halászbástyán,²⁵ a másik Gyulaférvárott látható.²⁶

Az árok mindkét partja falburkolatot kapott. A külső partot „contrescarpa”, a belsőt „scarpa” névvel jelölték az olaszok.²⁷ Kezdetben nem tudtak gyökeresen szakítani az átmeneti stílus hagyományaival s ezért az árok belső fala jóval magasabb a külső ároklejtőt burkoló falnál; tehát már messziről jól látható célfelület volt. Ezen idők múltával úgy segítettek, hogy az escarpe-fal párkányát a contrescarpe-falé-

²⁴ Orecchione, orillon.

²⁵ Az elnevezés nem szabatos, mert ez az erődítmény nem „bástya”, hanem két félbástyából és egy kötőgátból álló „Hornwerk” (opera a corno). Nehezen kimondható magyar neve: „szarvmű”.

²⁶ *Gyalokay Jenő*: Erdély várai 1756-ban (Hadtört. Közlemények; 1955. évf. 242. és k. II.)

²⁷ Használatosabb a francia „escarpe” és „contrescarpe” név.

val egy szintre süllyesztették. Ha az árok szélessége kellően volt méretezve, akkor a külső árokpárt elé helyezett „glacis”²⁸ tarajvonala fölött, 15 foknál nem meredekebb pályán átsuhanó lövedék már nem találhatta el az escarpe-fal párkányát se.

Az escarpe-fal fölött földből készült mellvéd, emögött pedig ágyúpad volt, amelyről vagy a tarajvonal fölött, vagy a mellvédbé vágott résen át lőttek a harántgátak, vagy ezek hiányában földdel töltött sáncosarak közé állított ágyúk. A szárnyak ágyúút bombaállóan boltozott kazamatákban helyezték el.

A bástyarendszer teljes kifejlődésének fokán, a várat külső mellékművekkel, még pedig a kötőgátak elé szögelő pajzsgátakkal,²⁹ és a bástyahomlokzatokkal párhuzamos fedőgátakkal³⁰ is körülvették.

Lássuk mármost, hogy mindebből mi és hogyan valósult meg Váradon?

*
* *

A váradai új vár története 1570-ig nyúlik vissza.³¹ Ebben az évben, a januárius 1. és 6. között tartott medgyesi országgyűlés már rendelkezik a költségek fedezésére szükséges adó kivetéséről, továbbá az építkezéshez megkívánt szekerek és „apró mivesek” állításáról.³² A szászoktól kőfaragókat, kőműveseket és téglalegetőket kért erre a célra a fejedelem. Ezt a kívánságot az 1573 januárius 1. és 6. közötti kolozsvári országgyűlésen is hangoztatta János Zsigmond utóda, Báthory István.³³ Majd, egy évvel később, maguk az erdélyi rendek kéri Báthoryt, hogy viselje szíven Várad várának építését.³⁴

Sajnos, mindeddig nem sikerült megállapítani, hogy ki készítette az első tervet? Egyes nyomokból némi valószínű-

²⁸ Magyar neve nincs, honvédnnyelven: „sikam”. Az olaszoknál „spalto” („lejtő”), de ez se szabatos, mert a glacis voltaképpen töltés, amely meredek lejtőjével a várarak felé fordul, a másik oldalon pedig nagyon menedékesen simul el.

²⁹ Ravelin, rivellino.

³⁰ Contregarde, controguardia, falsabraga.

³¹ *Karácsonyi* szerint 1569-ig (Békés-megye története: III. 155. l.)

³² Erdélyi Országgyűlési Emlékek: II. 275. l.

³³ U. o. 553. l.

³⁴ „Könyörgenek nagyságodnak fejenként az nagyságod hívei, hogy nagyságod viseljen oly gondot az mívre, hogy mind ez ideig volt és történt fogvatkozások ne legyenek benne, hanem isten segítségével jó módon vitesse véghez, hogy az nagyságod nevét mi is utánunk valók is örökké dicsírhessük és magasztalhassuk ez féle gondviseléséért”. (U. o. 548. 549. l.)

séggel arra lehet következtetni, hogy a kétségkívül olasz hadimérnök a bolognai Domokos mester (Domenico da Bologna) volt. Erről tudjuk, hogy 1534 és 1540 között János királyt szolgálta. Budavárában ő fejezte be az úgynevezett „Esztergomi-rondella“, továbbá a déli homlokzaton állott „Baluardo d'Italia“ építését. Ő építette továbbá — mintegy mutatóvázszámként — a budai várnak egyetlen XVI. századi bástyáját, az északkeleti homlokzaton álló „Erdélyi-bástyát.“ János király halála után Erdélybe ment s mint abban az időben egyetlen ott tartózkodott olasz építész, Alvincon és Szamosújvárott dolgozott.³⁵

Báthory István 1581 februárius 1-én kelt rendeletéből azt is tudjuk, hogy a meg nem nevezett tervező meghalt, még mielőtt nagy művét bevégezte volna.³⁶ Örökébe újabb, részben már ismertnevű olasz várépítők jöttek, de — mint máshol is mindenütt — itt is meglátszik a váron, hogy egymásután többen foglalkoztak vele s mindenik a maga sajátos elgondolását akarta érvényesíteni. Nem csupán a szakember, hanem a laikus is rögtön észreveheti, hogy a váradi vár nem teljesen egységes terv szerint épült. Ez nemcsak az alaprajzból, hanem a felépítmény egyenlőtlen voltából is nyomban kitűnik.

Annyi bizonyos, hogy a tervező kezdettől fogva se gondolhatott a középkori várnak bástyarendszerre való átalakítására, mert arra a kis hétszögre nem lehetett volna hét, vagy akár csak öt valamirevaló bástyát se állítani, anélkül, hogy az egyes alkotórészek szokásos aránya meg ne bomlott volna. Ennélfogva az öt bástyából és ugyanannyi kötőgátból álló új védőövvel körülfogta az *alapjában* változatlanul hagyott régi erődöt, úgy, hogy Váradnak ettől fogva kettős vára volt, ami különben Szalárdi és Bethlen János leírásából is kiviláglik.³⁷

Az építkezés a csúcsával délfelé mutató „Királyfia“-bástyával (2. és 3. ábra) indult meg, de nem előbb 1570-nél, s az ötödik („Föld“- vagy „Fa“- később „Bethlen“-) bástyán át, 1596-ban a Királyfia-bástya nyugati szárnyánál be is végződött legalább is annyiban, hogy ezzel az új védőgát nagyjában bezárult.

³⁵ V. ö. *Florio Banfi*: Domenico da Bologna: 11. és k. ll.

³⁶ *Florio Banfi*: Báthory István és Domenico Ridolfino (Hadtört. Közlemények: 1941. évf. 26. l.)

³⁷ *Szalárdi* azt írja, hogy Gyula eleste után a vár „derekasabb bástyákkal építtetni és környülvetetni úgy kezdetett“ (I. m. 363. l. továbbá: 241. és k. ll.) *Bethlen* szerint: „Arx ipsa duplex“. (Commentarii de Rebus Transilvanicis: III. 13. l.)

Mivel a vár területe merőben sík, kétségtelen, hogy a korán elhalt hadimérnök teljesen szabályos várat tervezett, egyenlő nagy bástyákkal és egyforma hosszú kötőgátakkal. De nyilvánvaló, hogy csak a Királyfia-bástya és talán a tőle északkelet felé induló kötőgát épülhetett az ő elgondolása szerint, mert a sorrendben utána következő Veres-bástya egészen más. Ugyanis, a Királyfia-bástya escarpe-fala a felemagasságában húzódó párkánytól felfelé függélyes, tőle lefelé pedig erősen lejtős. Ez az alsó rész faragott terméskövel van burkolva. Ezenkívül az egész építmény jóval kisebb a Veres-bástyánál, amely — legalsó részét leszámítva — téglából épült s az árok fenekétől a párkányig egyenletes hajlásszögű.

A munkát — talán már 1572-től fogva — többszöri megszakítással, Genga Simon folytatta,³⁸ mindaddig, míg egyéb teendői végleg másfelé nem szőlították. Megbízható adatok hiányában nem követhetjük nyomról-nyomra a vár építésének minden fázisát. Csak gyaníthatjuk, hogy az 1576 május 1-én lengyel királlyá választott, de Erdély ügyeivel azután is törődő Báthory István, nem jó híreket kaphatott a váradi építkezés haladásáról. Legalább is erre mutat, hogy 1581 februáriusában ide küldte az őt szolgáló Ridolfino Domokos hadimérnököt, s azzal bízta meg, hogy vegye alaposan szemügyre a várat és győződjék meg róla, vajjon az utódok jól megértették és követik-e az elhunyt építész terveit? Vizsgálja meg az árkot, továbbá a bástyákat is, főleg a legutolsónak³⁹ kazamátáit s ha valami hibát talál, állapítsa meg, hogyan lehetne kijavítani. A várnak nagyon kezdetleges állapotára vall az utasításnak az a pontja, amely szerint Ridolfinonak el kell döntenie, hogy a kaput hova lehetne legkönnyebben tenni s hogy a mellvédek kőből, vagy földből készüljenek-e?⁴⁰ Mind ez azt bizonyítja, hogy a bástyák valamennyire állottak már, de a kötőgátak még csak ideiglenes palánkok lehettek, mert végleges formájukban a kapunak is készen kellett volna lennie.⁴¹

A fenti utasításból az látszik, hogy Báthory a legelső tervet pártolta. Erre vall az is, hogy — talán éppen Ridolfino közbelépése folytán — a Csonka-bástya falazásakor telje-

³⁸ *L. A. Maggiorotti: Architetti e architetture militari, II. 380. l.*

³⁹ A későbbi Bethlen-bástya.

⁴⁰ *F. Banfi: Báthory István és Domenico Ridolfino, (36. 37. l.)*

⁴¹ A kapu a nyugati homlokzat közepére épült. Rácz András ny. városi levéltáros szíves közlése szerint, az utóbbi években, az Aranyos- és a Veres-bástya közötti kötőgátban, úgyszintén a Csonka-bástya déli oldalán is, boltozott kapu bukkant elő. Kétségtelen, hogy egyik se igazi kapu, hanem csak „poterna“ lehet.

sen visszatértek az eredeti megoldáshoz, vagyis a Királyfia-bástyánál alkalmazott harántmetszethez.

Ridolfino 1582 augusztusának végén újból Váradra ment, de nem hosszú időre, mert a következő tavaszon már Baldigara Oktáv hadimérnök — Érsekújvár tervezője — jelent meg Váradon, az építkezés felülvizsgálása végett. Possevino Antal jezsuita, Kassán találkozott Baldigarával s ez feltárta előtte a váradi váron észlelt fogyatkozásokat.⁴² Jelentést is készített róluk, amelyet Possevino október 20-án Como bíboros útján továbbított Báthoryhoz.

Ennek kérésére Rudolf király 1585 december 9-én megengedte, hogy Baldigara újból Váradra mehessen.⁴³ Mivel azonban sokféle elfoglaltsága miatti ő sem maradhatott állandóan ott, legjobb esetben is csak az ő útásításai nyomán, de személyes felügyelete és vezetése nélkül folyt tovább a munka.

1598-ban, de még a török támadás előtt, Báró Roedern Menyhért várparancsnok meghívta Gróf Isolani Márkot — abban az időben neves szakértőt — hogy amit lehet javítson a váron.⁴⁴ Amde a szeptember 26-tól november 3-ig tartott kemény ostrom mindenféle építőmunkát megghiúsított. A csak fából és rőzsefonattal megkötött földből épült délnyugati (később Bethlen-) bástya s a tőle délkeletfelé induló kötőgát, ebben az ideiglenes állapotban volt kénytelen szembenézni a szerencsére meghiúsult támadással.⁴⁵

Az ostrom után nemsokára a műszaki téren nagyon járta Basta György tábornok jelent meg Váradon, a vár sokféle fogyatkozásának megszüntetése végett. De a látottakról nagyon lesújtó véleményt mondott abban a jelentésében, amelyet 1598 december 30-án, a helyszínéről, Miksa főherceghez intézett.⁴⁶ Ugyanabban az időtájban újabb olasz építész is tűnik fel Váradon, Tarducci Achilles személyében, azonban arról, hogy mit végzett, nincs adatunk.⁴⁷

A következő év tavaszán — fennállása óta először — a

⁴² *Fraknoi Vilmos*: Possevino nagyváradi látogatása 1585-ban. (Biharm. Rég. és Tört. Egylet Évkönyve, 1902. 5. és 15. l.)

⁴³ *Bafi Florio*: i. m. 29. 30. l.

Possevino kísérőleveléből az tűnik ki, hogy akkor még élt Ridolfino: „S. M-tà non mi scuopra al Ridolfino, accioche stiamo in pace”. (A Vatikán titkos levéltára: Germ. 94. — 268 v — 269 r. és u. o. 306 r. — *Vitéz Kárpáthy-Kraojánszky Mór* szíves közlése: Roma, 1953 dec. 2.)

⁴⁴ *Maggiorotti*: i. m. II. 456. l.

⁴⁵ A védőcsapat hősiességének kétségbevonhatatlan bizonyítéka, hogy ilyen bevégezetlen állapotában is meg tudta a várat védelmezni.

⁴⁶ „(le) imperfettoni di questa fortezza... sono infinitte:... perchè non ha in se altro di buono che la forma”. (*Feress Endre*: Basta György levelezése, I. 156. l.)

⁴⁷ *Maggiorotti*: i. m. II. 385. l.

vár lerombolásának gondolata is felbukkant.⁴⁸ De az Udvari Haditanács nem hagyta helyben ezt a javaslatot, amely most már végleg el is tűnt a napirendről. Basta tehát magához vette az előbb már említett Isolanit s 1599 július 6-án ismét Váradra ment, az ostrom okozta károk alapos kijavítása végett.⁴⁹

*
*   *
*

Várad megújult vára 1598-ban állotta ki az első, még pedig sikeres tűzpróbát s ezzel jutott, az ország határain túl is, az általánosabb érdeklődés homlokterébe. Érthető tehát, hogy többen is lerajzolták, még pedig leginkább abban a helyzetben, amint a török javában ostromolja. Bizonyos, hogy ezeknek az ábrázolásoknak nagyrésze nem hiteles, mert a rajzoló nem a valódi állapot megörökítésére, hanem első-sorban művészi hatásra törekedett. Van olyan kép is, amelyen Várad annyira eltorzult, hogy rá se lehet ismerni.⁵⁰

Houfnagel György rézmetsző, aki sok magyar vár képét készítette el, 1598-ban megfordult Váradon s lerajzolta az egész várost.⁵¹ Ez se tökéletes munka, de egyes kisebb hibái és fogyatkozásai ellenére is, Várad valamennyi akkori képe közül a leghelytállóbb. A várat — helyesen, — be nem végzett állapotában ábrázolja s, mint Szalárdi hitelt érdemlő leírása igazolja, Péntekhely védőműveit, sőt utcáit is, elég híven vetette papírra. Ez az utcahálózat főbb vonásaiban egyezik az 1691-i felvételen láthatóval. Ellenben az északi városrész (Olaszi) képe teljesen elnagyolt; ilyen akkor se lehetett, mert az 1552-i adóösszeírás szerint 110 portája volt, tehát nem csupán a Houfnagel rajzán látható néhány elszórt házból állhatott.

Lássuk most, mit mond ez a metszet, Szalárdi és mások egyes adataival kiegészítve. (2. ábra.)

A belső (középkori) vár rajza megfelel az 1. ábrának, azzal a különbséggel, hogy nyugati fele Houfnagelnál csaknem félkörre változott. Közepén a székesegyház, tőle délre a püspöki udvar és a püspöki lak látszik. Ebben székelt egyideig Izabella özvegy királyné.

⁴⁸ „... quella piazza si potria con un mediocre essercito difendere, per esser il sito di essa molto avantagioso... quando questo non sia, trovarci molto meglio... che Sua Maestà la facesse del tutto rovinare e distruggere...” (*Veress* = i. k. 193. l.)

⁴⁹ U. o. 222. l.

⁵⁰ Például Della Scala rajza.

⁵¹ Címe: VARADINUM, vulgo Gros Wardein, Transilvaniae opidum, cum munitissimo propugnaculo. In prouinciae introitu secundo, a Mahumeta Turcarum Imp. obsessum, et frusta tentatum. (2. ábra.)

2. — Várad 1598-ban (Houfnagel György metszete)

A körfalak feltűnően alacsonyak és semmiképen se valának a középkori várépítés szabályaira. Ez érthető is, mert amikor a bástyás védőgát felépült, nem lehetett többé golyófogóul meghagyni a föléje magasodó tornyokat és kötőgátakat. Le kellett belőlük jókora darabot bontani. Ezzel, természetesen eltűnt a védőfolyosó, minden kellékével és járulékával együtt. Eltűnt a falakat koronázó fogaspárta is. Az így lefaragott kötőgátakon kőből készült nyeregterítő fedte be a belsejünkben végigfutó nagyon szűk, boltozott folyosót, amelynek külső falát elég sűrű keskeny lövőrések törték át. Ezen a folyosón és a tornyok földszintjén át, körül lehetett járni a várat. Azt, hogy a kötőgátak csakugyan ilyenek voltak, hogy tehát Houfnagel nem valótlanságot rajzolt, minden kétséget kizáróan bizonyította az a nyugati részük, amely 1911-ben, csekély mélységben, a vízvezetéki csövek elhelyezése miatt ásott árokban jutott napvilágra. Ezt a falat akkor — nehéz munkával — át kellett szakítani s így harántmetszete is látható lett.

A belső várnak 1598-ban már nem volt árka, mert azt — kétségkívül az új vár építésekor — betemették. Az utóbbiból, a valódi helyzetnek megfelelően, négy bástyát és ugyanannyi kötőgátat ábrázol végleges alakban a művész. Az ötödik bástyát és kötőgátat szintén helyesen rajzolja ideiglenes építményként; de már a szögletesnek feltüntetett bástyafülek téves megfigyelés alapján juthattak a képre, mert ilyen vágott füle csak a Veres-, továbbá egy-egy oldalon az Aranyos- és a Királyfia-bástyának van.

Nagyobb hiba, hogy a szárnyak kazamátái nem látszanak a rajzon. Pedig azt, hogy akkor már megvoltak, nem csupán az idézett Báthory-féle útasításban, hanem Báró Roedern várparancsnoknak 1598 november 5-én, vagyis közvetlenül az ostrom után kelt jelentésében is olvashatjuk.⁵² Azonban harántgátaknak nyoma se volt; ilyesmit Houfnagel se rajzolt oda, de viszont a képen látható körülfutó ágyúpadok 1692-ben se voltak még meg. A nyugati — akkor még egyetlen — kapu fölött négyszögletű, későbbi tervrajz szerint kerek torony áll.

Az árok 16 öl (30 és $\frac{1}{2}$ méter) széles volt. Külső lejtőjének falazása, úgyszintén a fedett út és a glacis, teljesen hiányzott. Általában az árok környéke nagyon rendetlennek látszik a metszeten. Az árokba a Sebes Körözsből, boltozott csatornán folyt a víz, a Csonka-bástya csúcsával majdnem szemben. Lefolyása a Királyfia-bástya alatt volt.⁵³

⁵² Történelmi Tár: 1878. évf. 99. és k. l.

⁵³ U. o. 109. l.

A most elmondottakban máris érintettem a vár egyes ni-báit és fogyatkozásait, amelyekre Baldigara és Basta is bizo-nyára rámutatott. A legfeltűnőbb jelenség az, hogy a vár épí-tése elakadt. Négy ötödresze aránylag hamar elkészült, de az utolsó ötödresz az 1570 óta eltelt 28 év elmúltával is csak ideiglenes jellegű erődítmény volt. Mi lehetett az oka? Ma már nem tudjuk megmondani. —

Rá kell azonban térnünk a várnak eddig még nem tár-gyalt két nagy bajára. Az első és legnagyobb — mert el nem tűntethető — hátrány a szőlőhegyek közelsége volt. Ez a tűzifegyverek alkalmazása előtt, természetesen, nem volt érezhető, de annál inkább az ágyúnak ostromra való fel-használása óta. A Szent Péter- (Kálvária-) hegy, valamint a Szent István-hegy (Görög-oldal) lejtőjéről, kellő magasságból, már 1598-ban is belőttek a várba a törökök, de nagyobb kárt nem okoztak.⁵⁴ Azonban előrelátható volt, hogy ebből később majd baj lehet. Meg is történt 1660-ban.

Szintén nagy hátrányként, Péntekhely és keleten Velence házai nagyon közel estek a vár árkához s lehetővé tették, hogy az ellenség észrevétel nélkül megközelítse. Le kellett volna tehát a két városrész házainak jókora részét rombolni, hogy a vár előtt köröskörül, szabad kilövést biztosító üres tér keletkez-zék.

A pénzhányon kívül, bizonyára a vár körülépített volta is egyik oka lehetett annak, hogy a külső védőművek teljesen hiányzottak. Pedig — voltaképpen feladatukon kívül — ezeknek kellett volna az árok vízállását szabályozó zsilipe-ket is biztosítaniok, hogy az ellenség hozzájuk ne férhessen^{54a}

* *
*

Már volt róla szó, hogy a belváros (Péntekhely) a közép-korban talán nem is tartozott a védővonalhoz, sőt nem volt erődítve még a XVI. század első harmadában sem. Azonban Báthory István fejedelem szükségesnek látta, hogy ez a vá-rosrész is kapjon védőgátat, egyelőre palánk alakjában, amely később állandó erődítményé épült volna át. Ezért már az 1574 december 15. és 18. között tartott segesvári, majd az 1575 december 6. és 10. közötti besztercei országgyűléssel is, ennek megfelelő törvényt hozatott.⁵⁵ Az építkezés meg is indult, de a falazás nagyon lassan és akadozva haladhatott,

⁵⁴ U. o. 111. l.

^{54a} Ezeket a külső mellékműveket Itáliában már a XVI. század leg-első éveiben is széltében alkalmazták. (*Maggiorotti*: Le origini della for-tificazione bastionata, 8. l.) A mi váraink külső védőművei már csak a XVIII. században, akkor is *nagyobbára* csupán papíron épültek fel.

⁵⁵ Erdélyi Országgyűlési Emlékek: II. 572. l.

mert Possevino még 1584-ben is azt írja, hogy Váradnak nincs fala, csino kitűnő, falazott cittadellája. A vár ugyanis, Péntekhelynek a védőövbe történt foglalásával azon az úton volt, hogy cittadella váljék belőle.⁵⁶

Az 1598-i ostrom idején már állott a belváros kerítése, sőt egy része nagyon romlott és hiányos volt, ami arra mutat, hogy nem ebben az évben, hanem jóval előbb készülhetett.

Szalárdinak Houfnagel rajzát mindenben támogató leírása szerint.⁵⁷ Péntekhely nyugati oldalán, vagyis a mai Nagy vásártér nyugati szélén, a Sebes Köröztől a Hévíjával egyesült Kis Körözs partjáig, széles árok húzódott. Mögötte félig, szabadonálló, tehát móröben középkori jellegű, kőfal volt, mindkét végén egy-egy földdel töltött alacsony, négyszögletű baluarddal. Ezek már az átmeneti stílusra emlékeztetnek. A fal közepe táján, körülbelül a mai Zöldfa-utca meghosszabbításában, csapóhidas (emelesős) kapu nyilott, melynek emeleti helyisége könnyű ágyú vagy tarack befogadására volt berendezve. A kapu déli oldalán négyszögletű torony állott. (2. ábra.)

A fal két végétől, a folyók mentén, már csak palánk húzódott végig, amelynek az északi oldalon a Csonka-bástya, a délin a Királyfia-bástya csúcsával szemben kellett volna a vár árkát elérnie. De 1598-ban a déli palánk már csak a Vadkert-kapuig állott épen, azon túl csak egyes maradványai voltak meg. Az északi se sokkal terjedt túl azon a kapun, amely a mai református templom táján volt hídnak déli fejehez épült. A palánk hiányzó részeit csak 1604-ban próbálták, úgy ahogy pótolni.⁵⁸

Velencének, Olaszinak, továbbá a mai Nagy vásártér és a Szent Lászlótér közötti Szombathely és Zsupos városrésznek, a szóbanlevő időben nem volt kerítése.

Mint az elmondottakból látható, a belváros védőművei se lehettek alkalmasok arra, hogy nagyobb ellenállást fejtsenek ki.

*
* * *

⁵⁶ Possevino szerint: „Varadino nobile città benche senza mura, con segnalata et grande et murata cittadella“ (Fntes Rerum Transilvanicarum, II. 54. l.)

Tudnivaló, hogy a „cittadella“ nem mindig „fellegvár“, ahogyan legtöbbször hiszik, hanem a város védőövébe ékelt, avagy ahhoz kívülről vagy belülről szorosan csatlakozó zárt erődítmény. Legtöbb bástyarendszerű cittadella ötszögű alapra épült. Legrégibb a torinói (1564—68). Magyarországban a váradin kívül, csak három valószínű cittadella volt: a nagyszombati, a kassai és a kanizsai. Mindhárom megsemmisült.

⁵⁷ Szalárdi: i. m. 365. 366. l.

⁵⁸ „... valami árkoeskát ástak volt, péntek helt keréttettek volt be a nyáron, annál az árkoeskánál, ki csak igen keskeny, tövissel hánták fel és földdel a szélét“. (Gyulaffi Lestár feljegyzései. — Mon. Hung. Hist. Scriptores: XXXI. 35. l.)

Hallottuk, hogy az olasz bástyarendszerű vár építése az ötödik bástyánál elakadt, s hosszabb ideig nem is indult meg újra.

Várad 1606-ban Bocskay István kezére jutott. Ettől fogva 1692-ig nem is dolgoztak benne császári mérnökök, de 1616-ig erdélyiek se. Bocskay és Rákóczy Zsigmond rövid, majd Báthory Gábor zavaros uralkodása alatt, mitse változott a vár s csak 1616-ban fordult feléje Bethlen Gábor figyelme. Ő ugyanis, amidőn a Homonnay-féle mozgalom egyte nagyobb hullámokat kezdett verni, elhatározta, hogy végre befejezi a vár védőövét. Alkalmasint az őt szolgáló olasz várépítő — Landi János — tervei alapján, végleges formában építtette fel a délnyugati, később róla elnevezett bástyát, a hozzá csatlakozó kötőgáttal együtt. Így azután, 48 év elmúltával, valahára bevégeződött az 1570-ben megindult építkezés.⁵⁹

Mivel ezzel a vár végleges formát kapott, lássuk az alaprajzában többé nem is változott főgát fontosabb méreteit.⁶⁰

A bástyák csúcsát összekötő, tehát a szerkesztés alapjául szolgáló ötszög kerülete 1141 méter: a kötőgátak határolta ötszögé 788 méter. A vár egész területe 15 és fél hektár.

A váradai vár — mint hallottuk — nem teljesen, hanem csak annyiban épült egységes terv szerint, amennyiben mindenik mérnöke ragaszkodott a füles bástyához és a kötőgátra merőleges hátratólt szárnyakhoz. De már a bástyák és kötőgátak méreteiben eltérések láthatók, amelyeket a teljesen sík várterület semmiképpen se okolhatott meg. Az itt következő összeállítás világos képet ad ezekről az egyenlőtlenségekről.

Bástya	Homlokzat m.	Szárny m.	Csúcsszög
Királyfia	57 és 62	71 $\frac{1}{2}$ és 4 $\frac{3}{4}$	88°
Veres	87 és 101	91 $\frac{1}{2}$ és 15 $\frac{1}{3}$	70°
Aranyos	70 és 70	71 $\frac{1}{2}$ és 7 $\frac{1}{2}$	75°
Csonka	68 és 74	5 $\frac{3}{4}$ és 5 $\frac{3}{4}$	72°
Bethlen	89 és 99	91 $\frac{1}{2}$ és 91 $\frac{1}{2}$	72°

A kötőgátak hosszúsága kevesebb ingadozást mutat. A leghosszabbik 91, a legrövidebb 76 méter. Ellenben nagyon eltér egymástól a bástyatorokok mérete, mert a legszűkebb csak 6, a legtágabb azonban 46 méter széles. Mindezt csak az alapterv ismételt megváltoztatása magyarázza meg.

A bástyák, kötőgátak és szárnyak alkotta védővonal egész hosszúsága kerekszámban 1400 méter, vagyis nem egé-

⁵⁹ Ez azonban csak a külső várra vonatkozik. A belsøre más sors várt.

⁶⁰ Báró Borgsdorf császári hadimérnök 1692-i felvétele nyomán. (Bécsi Hadilevéltár. Feldacten 1692. Fasc. IX. Nr. 1.)

szen 1900 lépés. Ha már most — úgy ahogy hajdanában kisebb várnál szokásos volt — egy lépésnyi védővonalra másfél embert számítunk, akkor arra az eredményre jutunk, hogy a váradi vár védelméhez 2800—2900 ember kellett volna. Ennyi azonban sohase volt.

* *
*

Bethlen Gábor uralkodása alatt megkondukt a halálharang a középkori belső vár felett. Ez eddig csak felépítményében változott lényegesen, de alaprajzában nem. Bethlen azonban úgy látta, hogy a most már, legalább részben, korszerűnek mondható várba sehogyan se illik az elavult s a várudvar fokozatos feltöltése folytán mindegyre jobban a földbe süllyedező erődítmény: elhatározta tehát, hogy falainak részben való felhasználásával, ötszögletű várkastélyt épít, melynek sarkain toronyszerű oldalazó szárnyak emelkednek.⁶¹

Az ő uralkodása idején tűnt el a föld színéről a középkori vár voltaképeni magva, a székesegyház is. Tudnunk kell, hogy amidőn Várad 1557-ben János Zsigmond fejedelem birtokába került, a püspökség „de facto” megszűnt. A székesegyházat bezárták. Amde 1565 június 22-én, úgynevezett „felöltlen elemek” feltörték és kirabolták.⁶² Most már nem volt rajta mit zárogatni s az emberi kegyetlenség hamar elvégezte azt a romboló munkát, amelyet annyira szívesen szoktunk az idő mindent megőrlő vasfogának számlájára írni. A sorsára hagyott műemlék olyan gyorsan pusztult, hogy 1581-ben már arra se volt jó amire Báthory István szánta, hogy tudniillik padlása ütegállásul, belseje pedig lövészeres rak-tárul szolgáljon.⁶³ Miskolczy István református esperes 1609-ben szemlélte meg a várat s azt írja⁶⁴ a székesegyházról, hogy szentélye már hiányzik. Hét évvel később, amidőn a fejedelem mindjobban sürgette Rhédey Ferenc főkapitányt és az udvarbíró, hogy haladéktalanul fogjanak a főgátat bevezető építkezéshez.⁶⁵ ezek figyelme a roskadozó templomra fordult. Téli idő járt s bajos lévén a kővágás és a kőhordás, erre ve-

⁶¹ Az építkezéstről részletesen szól *Szalárdi* (i. m. 241. és k. II.)

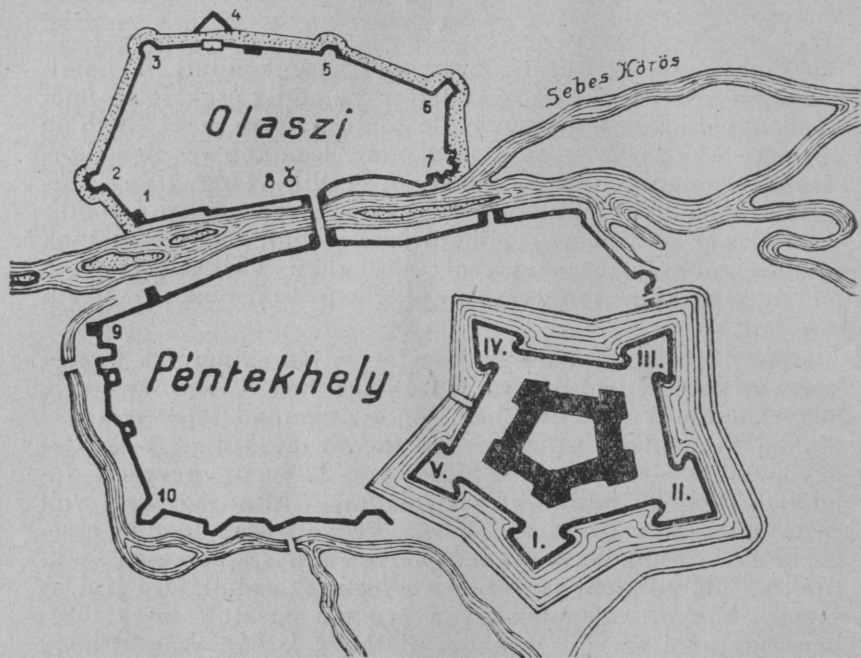
⁶² *Bunyitay*: A váradi püspökség története, I. 440. l.

⁶³ *Banfi Florio*: Báthory István és Domenico Ridolfino (i. h.)

⁶⁴ *Schedius*: Zeitschrift von und für Ungarn, 1804. évf. 86. 87. l.

⁶⁵ „Mert ha Várad nem léssen. Szent Jób és a többi sem léssen uram; őrizzük Váradot, mert úgy maradhat Kegyelmed is szép keresett javaiban, s mi is Erdélyben”. (*Bethlen* politikai levelei; 82. l.) Majd 1618 februárius 24-én megparancsolja a fejedelem, hogy építsék a bástyát „sietséggel, mivel az nem gyermeki dolog”. (*Bunyitay*: A mai Várad megalapítása: 6. l.)

tették magukat. Nemcsak földfeletti részét pusztították el, hanem még az alapfalak nagy részét is kiszedték s köveit az épülő bástya alapjába.⁶⁶ továbbá 1618-ban, messziről szembeötlő csúnya kontármunkával, a bástyától kelet felé induló kötőgátba rakatták.⁶⁷

3. — Váradi vár a török uralom alatt

Bethlen már nem érte meg az új várkastély teljes elkészültét. I. Rákóczy György uralkodása alatt tovább folyt és be is fejeződött a nagy munka, nagyobbára Ibrányi Mihály vezetés alatt.⁶⁸ A szászfenesi ütközetben halálosan megsebesült II. Rákóczy Györgyöt ebbe az új bástyába szállították s benne is hunyt el, 1660 június 7-én, hajnali 1 órakor.

Ez az épülettömb jóval kisebb lett a középkori várnál, mert annak nyugati homlokzata teljesen kimaradt belőle. Alapszöge mindössze 360—380 méter területű. Árka kezdetétől fogva nem volt. (5. és 6. ábra.)

⁶⁶ Szalárdi állítja, (i. m. 365. l.) hogy a Bethlen-bástya kőből és téglából épült. Ámde nagyobb mennyiségű kő csak az alapjában lehet.

⁶⁷ Többek között egy vörös márványból készült főpapi siremlék jókora darabja is bele volt falazva. Ezt én vétettem ki 1911-ben.

⁶⁸ Szalárdi: i. m. 245. l.

Azonban az új belső várkastély felépítésével még nem készült el teljesen a vár: de az I. Rákóczy György alatt folyt kontárkodással csak rontottak, ahelyett, hogy javítottak volna rajta. Hallottuk, hogy a középkori várat azért kellett lenyírni, mert az új főgát fölé magasló része igen nagy célfelület volt. Ugyanez a baj állott be az új várkastély felépítésével is.⁶⁹ Ezen tehát úgy akartak segíteni, hogy a többinél alacsonyabb Csonka-bástyát másfél öllel magasították, azután pedig a többi négyet is ugyanerre a szintre emelték.⁷⁰ Végül még ennél is nagyobb balfogás történt: az tudniillik, hogy az eredetileg csak 50¹/₂ méter széles árkot — nem lehet tudni, kinek a rossz tanácsa alapján — kiszélesítették, annyira, hogy legkeskenyebb helyén is⁷¹ 45, a kapu előtt 89, sőt a Veres és a Bethlen-bástya csúcsával szemben 108 méter széles lett. Tehát éppen az ellenkezőjét cselekedték mindannak, amit észszerűcn tenniök kellett volna. A belsővár ezentúl is a főgát fölé tornyosult, a contrescarpe pedig még kevésbé fedezte az escarpe-falat mint eddig. Szalárdi szerint embermagasságnival mélyítette volna Rákóczy az árkot.⁷² Alighanem túlzás lesz. Valószínű, hogy csak az idők folyamán lerakódott vastag iszapréteget távolították el a fejedelem, mert „embermagasságnival” mélyítés esetén, az escarpe- és contrescarpe-fal alapja is szabadra került volna. Lehet, hogy fenékarkot is készítettek.⁷³

Az árok külső lejtőjének téglaburkolata 1660-ig se készült el teljesen. Szerencsére 1598 óta csak Bocskay felkelése, az 1614 februárius 12-i nagy földindulás, valamint az 1659 szeptember 15. és 20. közötti tatárjárás zavarta meg Várad lakóinak nyugalalmát. De már 1660-ban a korábbiaknál is súlyosabb veszedelem zúdult a városra. Ugyanis, a török az eddiginél nagyobb erővel és felkészültséggel támadta meg a várat. Most már nagyon is érezte hatását a szőlőhegyek közelsége, mert az ellenség a Kálvária-hegy oldalára és a Görög-oldalra, nehéz ágyúkat állított s a belső vár egy részét a védők nyakába rontotta. A Veres- és az Aranyos-bástya közötti kötőgát összcsochlott s a törökök, miután az árok vizét a Bethlen-bástyával szemben lecsapolták, felrobbantották az előbb említett két bástyának északi homlokzatát. Hiába volt a maroknyi

⁶⁹ „(Arx) interior totidem quidem habebat propugnacula, sed eius moenia in altum erecte palatiorum simul arcisque representabant usum; egrugia in pace degentium commoditas, sed vt inferius patebit, magnum arcem defendentibus exitium”. (Bethlen: Commentarii de Rebus Transilvanicis, III, 15. l.)

⁷⁰ Szalárdi: i. m. 241. l.

⁷¹ A Csonka-bástya nyugati homlokzata előtt.

⁷² I. m. 240. l.

⁷³ „Kesselgraben”, „cunette”, „cunetta”.

őrség bámulatatos hősiessége: az összelőtt vár augusztus 27-én, 45 napig tartott ellenállás után, török kézre került s csak 32 év múltával szabadult fel.

III.

Várad a török uralom alatt.

Azt lehetne hinni, hogy a törökök, kiismervén az ostrom alatt és után a vár és a város minden gyöngéjét, teljes erővel a javítható hibák kiküszöböléséhez fognak. Nem így történt. Váratlan eseménynek kellett elkövetkeznie, hogy tétlenségükből felocsúdjanak.

1664 május 27-re virradóban, Gróf Pethő Zsigmond kaszai vicegenerális, a hozzácsatlakozott Gróf Rákóczy Lászlóval együtt, rajtaütéssel próbálta hatalmába keríteni a várat. A kudarcha fulladt kísérlet Rákóczy László elestével végződött s rajta kívül még vagy 40 ember életébe került. De mivel az egykorú tudósítás szerint: „Olaszi mind megégett, Péntekhelyen mondják, hogy maradoztak házak meg”,⁷⁴ az új gazda mostmár sürgősnek látta a két városrész erődítményeinek újjáépítését. (5. ábra.)

Az eddig csak árokkal és földhányással védett Olaszi köré, földdel töltött és külső oldalán agyaggal tapasztott kettős cölöpgátat (palánkot) állítottak. Ez az új védőgát szabálytalan sokszög alakjában, mintegy 1800—1900 lépés hosszúságban övezte Olaszit. A mai „garasos-híd” közelében kezdődött s előbb északnyugatra, majd északkeletre, a Széchenyi-téri kioszk táján pedig keletre fordulva, s az úgynevezett „Paszulyvár” kertjét átszelve, érte el a mai Sztaroveczky-utcát, Onnan délfelé tartott s a mostani „nagy híd”-tól a Sebes Körözs partján húzódott végig az előbb említett kezdőpontig.⁷⁵ A törökök nagyon siettek vele, mert a folyóparti rész kivételével, még 1664-ben meg is építették.⁷⁶

Teljesen 1668 táján készült csak el s egyes darabjai 1738-ig állottak fenn. Egészen középkorias védőmű volt, ami egyáltalán nem meglepő, ha tudjuk, hogy a törökök idegenkedtek a bástyarendszertől. A Dardanellák erődítését is kö-

⁷⁴ *Boldvai Márton* székelyhidi kapitány jelentése: 1664 május 28. (Török-magyarkori államokmánytár, IV. 121. l.) Továbbá *Pethő* jelentése 1664 május 30. (Tört. Tár. 1900. 573. l.)

⁷⁵ 5. ábra.

⁷⁶ *Eolia Cselebi* — a világjáró török — írja Olasziról 1664-ben: „Váradra néző oldalán a Körözs folyik s ezért ott falra nincs szüksége. A mögötte elterülő dombos rétek és kertekben azonban erős bástyák vannak, még pedig 7 bástyája van.” (*Karácsony Imre*: *Evlia Cselebi magyarországi útazásai*, II. 235. l.)

zép kori stílusban kezdték meg. Olaszi védővonalát is csak apró rondellák⁷⁷ és szögletes kiugrások⁷⁸ oldalazták. A dél-nyugati sarkon még ilyen se volt.⁷⁹ Egyedüli korszerű része az északi kapu elé tett pajzsgát. (4.)

Péntekhely nyugati kerítése is megváltozott. A kaput feljebb tették a 9. számú saroktorony mellett befelé nyúló közbe. A fal déli végén, a korábbi négyszögletű baluárd helyén, bástyaszerű kiszögelés látható. (10). A fal sarkaitól a vár irányában a törökök is beérték a valamennyire rendbeszedett palánkkal. Az északit meghosszabbították, úgy hogy az Aranyos-bástya (III.) északi homlokzatával szemben érte el a vár árkat. A délit is megnyújtották a Bethlen-bástya (V.) irányában.

Érdekes, hogy a törökök a Kiskörözs és a Hévíjó medrét elgátolták s a két folyó vizét a vártól keletre a Sebes Körözsbe vezették. A Péntekhely alatti zsákutcában tehát nem volt élővíz.

Úgy látszik, hogy a törököknek volt valami hozzáértő emberük, aki talán inkább észrevette a vár hiányait, mint Rákóczy György mérnökei. Ennek tulajdonítható, hogy a bástyák homlokzatára résekkel ellátott mellvéd, továbbá rövid harántgátak épültek. A Veres-bástya déli kazamatájából gyalogajtó⁸⁰ törtek, amelyből bürűn lehetett az árok túlsó partjára jutni. Az Aranyos-bástya szárnyai fölé újabb kazamatákat építettek. Ezek a szárnyak mostmár emeletesek voltak. Végül pedig a Bethlen-bástya torkát fallal zárták el. Arra azonban a törökök se gondoltak, hogy az árok elé glacist tegyenek, már pedig az oktanul magasított escarpefalakat csak ilyen úton-módon lehetett volna valamivel jobban fedezni. A körtőgátak mögé se készítettek rendes ágyúpadot. Ezért írja Evlia Cselebi, hogy — más váraktól eltérően — nem lehetett egyik bástyáról közvetlenül a másikra átmenni.⁸¹

Váradnak a török uralom végére vonatkoztatott állapota nagyon jól kitűnik abból a már nem szemérmék, hanem pontos felmérés alapján, az 1691-i ostrom idején készült szép tervrajzból, amely — felirataiból ítélve — spanyol mérnök műve.⁸² Ez nemcsak a várat és a városrészek védőgátját, hanem az akkori utcahálózatot is feltűnteti. Ebből láthatjuk,

⁷⁷ A 3. ábrán: 2. 3. 5.

⁷⁸ U. o. 6. 7.

⁷⁹ U. o. 1.

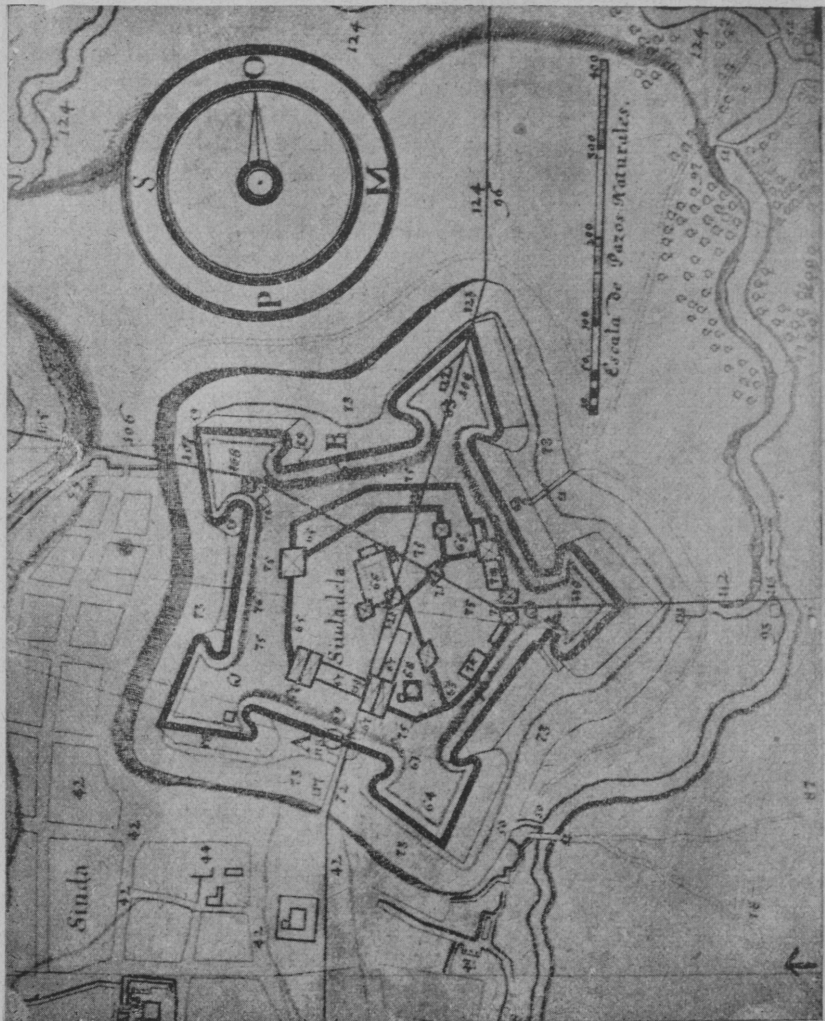
⁸⁰ Ausfallsthür. Patrouillenthür, pusterla.

⁸¹ Karácson: i. k. II. 252. l.

⁸² Eredetije a bécsi Hadilevéltárban van. Jelzése: 1691-a. Inland C. V. 485 4c. Kiadták német-magyar szöveggel is.

hogy Olaszi és Péntekhely kivételével, valamennyi többi városrészt elseperte az 1660-i ostrom s a reakövetkezett 32 éves török világ.

Amennyire megbízható ezen a térképen a város ábrázolása, annyira nem az a váré. Ugyanis, ennek belsejében ott van a középkori vár Houfnagel rajzának megfelelően, azzal a fontos különbséggel, hogy a két kerek torony hiányzik. Nyilvánvaló, hogy itt nem az ostrommal egykorú, vagyis nem 1691-i felvételtől van szó. Ezt kézzelfoghatóan igazolja az

4. — A vár a XVII. század elején

a körülmény, hogy a tervrajz a várbeli székesegyházat is feltűnteti, háromhajós, ikertornyos építmény alakjában. Szentélye a nyolcszög három oldala helyett — cisztercita templomoknál gyakori módon — egyenes vonallal zárul.

Tudjuk, hogy a székesegyház utolsó maradványai 1618-ban eltűntek a föld színéről, sőt a föld alól is, mert — mint azt az 1885-i, valamint az 1911/12-i ásatás igazolta — az alapfalak is nagyrészt hiányzanak. Joggal vetődik fel az a kérdés: hogyan jutott az 1606 előtti állapotot mutató alaprajz egy 1691-ben készült térképre? Magyarázata nagyon egyszerű. Ugyanis a császári hadak 1691-ben csupán a várost foglalták el, ellenben a vár bevétele 1692-re maradt. A várost tehát a hosszú téli szünet alatt pontosan fel lehetett mérni, a várat azonban nem, mert még a török ült benne.⁸³ Ezt a hiányt régiebb, minden esetre 1606. előtti, tervrajzzal kellett a spanyol mérnöknek pótolnia.

Érthető, hogy a Bethlen-bátyát és a déli szárnyához csatlakozó kötőgátat már végleges, vagyis 1618 utáni alakjában ábrázolta a rajzoló, mert ezeket kívülről is jól láthatta. A székesegyház pedig azért záródik egyenes vonallal, mert szentélye már 1609-ben se volt meg.⁸⁴

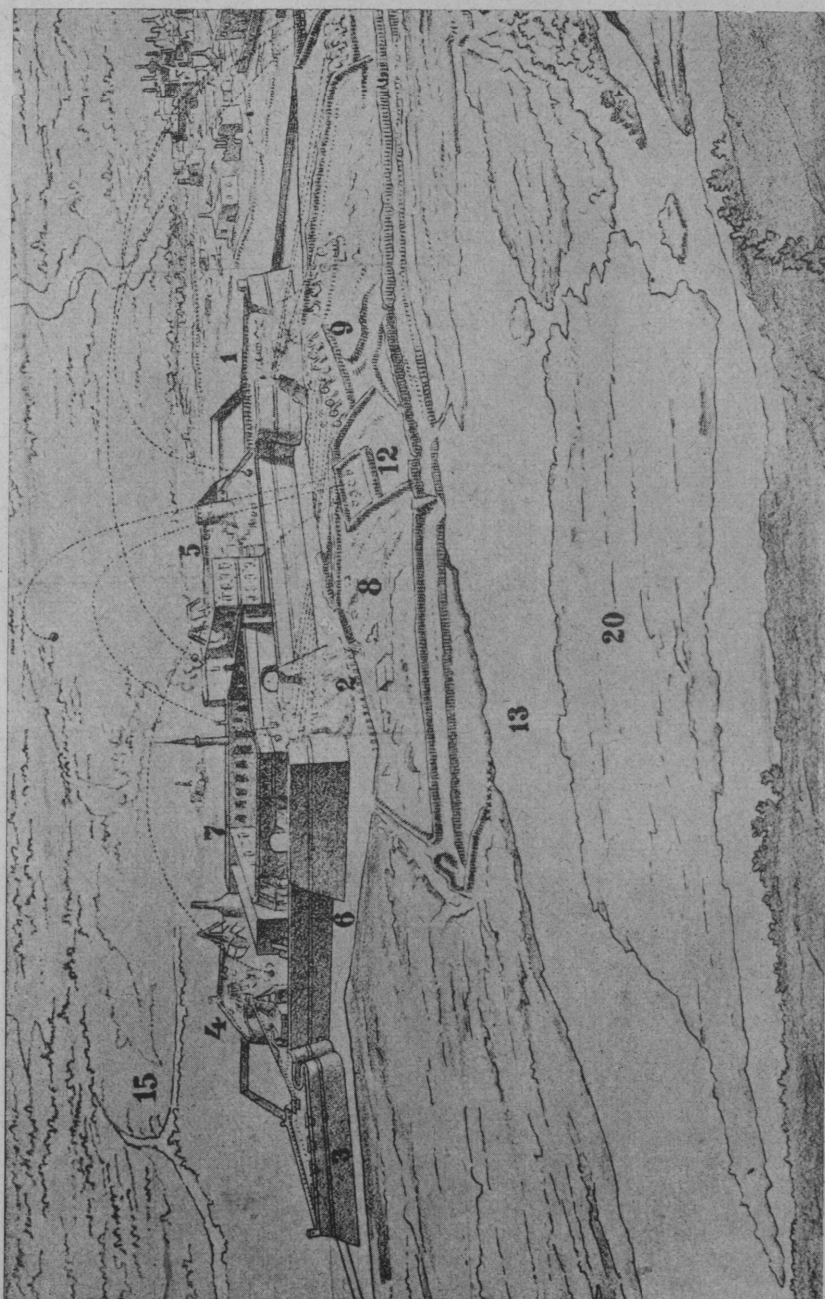
Mindezek alapján kimondhatjuk, hogy a „Siudadela“ (cittadella) belseje ezen a máskülönben annyira megbízható térképen nem az 1691-i állapotot mutatja, ellenben igazolja Houfnagel 1598-i rajzának hiteles voltát.

Kaiserfeld Mátvás császári mérnök 1692 tavaszán, még a visszavívás előtt, lerajzolta a várat és a várost a Kálváriahegy oldalán levő ütegállásból. Ez a kép már helvesebben, I. Rákóczy György alatti állapotában ábrázolja a belső várkastélyt. Természetes tehát, hogy a székesegyháznak nyoma sincs benne, ellenben a déli homlokzatba épült dzsámi minaretje jól látható. (5. ábra).

⁸³ 1691-ben, de még az ostrom előtt, Marsili fordult meg a várban, de természetesen, nem rajzolhatott semmit. Azt írja, hogy Fekete Bátorból jövet „m'indirizza i Gran Varadino“, azután: „Nel vegnente giorno, dopo poche ore, nella gran fortezza di Gran Varadino entrai... fui condotto al pascia, uomo assai severo, asiatico di nazione e bravo soldato“. (*Lobarinì: Autobiografia di L. F. Marsili*, 152. l. — Továbbá *Longhena: Il conte L. F. Marsili*, 59. l.)

⁸⁴ Annak igazolására, hogy mennyire nem tudták 1691-ben a császáriak, hogy mi van a vár belsejében, elég talán annyit említenem, hogy a 66. számmal jelzett székesegyház — a magyarázó szöveg szerint — a pasa palotája, amelynek pincéjében 500 ember is elfér.

Akkor a belső udvar már üres volt. A székesegyháznak nemcsak az épülete, hanem még az emléke is elenyészett. A visszafoglalás után a váradiak közül már senki sem tudta, hogy hol állott. (*Bungitay: A mai Várad megalapítása*, 11. l.)

5. — A vár az 1692-i ostrom alatt
(Kaiserfeld Mátyás rajza)

Kaiserfeld rajzát mindenben hitelesíti Báró Borgsdorf Ernő császári hadimérnöknek a bevétel után — 1692 szeptemberében — készült pontos tervrajza, mely a mai állapottal lényegében egyezően állítja eléink a várat. (6. ábra.) Így hát, ha a város hajdani utcahálózatát akarjuk a mai térképre áttenni, az 1691-i felvételhez kell folyamodnunk, a várra vonatkozólag pedig Kaiserfeld és Borgsdorf rajzait kell elővennünk.⁸⁵

IV.

A vár sorsa a visszafoglalás után.

A Várad visszavívására érkezett császári sereg nem fordult rögtön a vár ellen, 1691 október 13-án Olaszit, majd ennek három nap múlva történt eleste s néhány napi szünet után, október 23-án Péntekhelyet támadta meg s másnap meg is szállotta. A vár ostroma 27-én kezdődött, de november 4-én el is akadt, mire az ostromló had téli szállásra vonult, a következő év tavaszára halasztva Várad felszabadítását. Mint tudjuk, a vár 1692 június 6-án adta meg magát.

Bárha a szőlőhegyek közelségében rejlő veszedelmet sehogyan se lehetett kiküszöbölni, a bevétel után csakhamar megszületett a vár korszerűsítésének gondolata. Ugyanis, Várad felszabadításával nem lett vége a magyarországi török világnak, mert a Marostól délre eső vidék egyelőre még hódoltsági terület maradt. Két fő támaszpontja közül Lippa 1699-ben, Temesvár pedig csak 1716-ban menekült a török megszállástól. Így hát a tiszántúli vidék helyzete még korántse volt biztosnak mondható: meglepetések Várad visszavétele után is történhettek.

Az imént említett Báró Borgsdorf még 1692 szeptemberében, javaslatot dolgozott ki a vár hibáinak csökkentésére. Terve a belső és a külső várat egyaránt érinti.⁸⁶

Úgy véli, hogy az ostrom alatt leégett várkastélyt nemcsak fenn kell továbbra is tartani, hanem még jobban meg is kell erősíteni. Benne kell elhelyezni a várparancsnokság törzsét, továbbá a tüzér-szertárát és a lövészeres raktárt, természetesen hombaálló boltozattal befedve. Javasolja azonban azt is, hogy a várkastély nagyon magas falaiból

⁸⁵ Kaiserfeld rajzának eredetije a bécsi Hadilevéltárban, másolata a Biharm. Rég. és Tört. Egyet. múzeumában van.

⁸⁶ „Unvorgreiffliche Meinung wegen Verbesserung der Fortification zue Groswardeni” (Bécsi Hadilevéltár: Feldacten 1692. Fasc. IX, N. 1.)

Itt kell megemlítenünk, hogy 1692-ben a bástyákat az uralkodóház tagjainak és a pápának nevére keresztelték át. (Lipót, József, Károly, Terézia és Ince). Amde ezek az új nevek sohasem honosodtak meg. (*Fraknói: Várad felszabadítása és XII. Ince pápa: 14. l.*)

bontsanak le valamennyit, nehogy golyófogóul szolgáljanak.

A külsővárra vonatkozóan, a „Von der Vöstungs Contrescarpe” című fejezetben kimondja, hogy terjedelmét okvetlenül növelni kell. Erre két lehetőséget említ, még pedig vagy szabályszerű glacis, és fedett út, vagy fedőgátakból és pajzsgátakból álló külső védővonal építését. A két megoldás közül a másodikat ajánlja, mert 60 öl (114 méter) széles és 1.9—2.5 méter magas glacis készítése esetén, mintegy 272.000 köbméter földet kellene, temérdek munkával és költséggel megmozgatni. A második esetben csak tizedrészannyi földtömeg megbolygatásáról lenne szó, mindössze 6000 rhénesforint költséggel.

Ámde ez a térfyerés a pajzsgátak csúcsánál mérve mindössze 65, a fedőgátaknál meg éppen csak 50 méter, vagyis jóval kevesebb lenne, mint amennyit a 114 méterre számított glacis biztosított volna. Itt különösen hangsúlyoznunk kell, hogy Borgsdorf ezeknek a külső mellékműveknek árka elé nem tervezett glacist.

A városrészek közül Péntekhely mindnestül eltűnt és nem is épült fel többé soha. Elpusztult Velence is. Ezzel megvalósult a szakembereknek az a kívánsága, hogy a várnak szabad kilövése legyen. Olasz palánkjá még megmaradt, sőt a kuruc-labanc világban, 1705 augusztus 6-án szerephez is jutott. A várral azonban nem boldogultak Rákóczy rendszeres ostromra fel nem készült hadai: Károlyi Sándor 1706-ban körülzárta ugyan, de Rabutin felmentette. Majd két év múlva, június havában, Károlyi újabb támadása is meghiúsult.

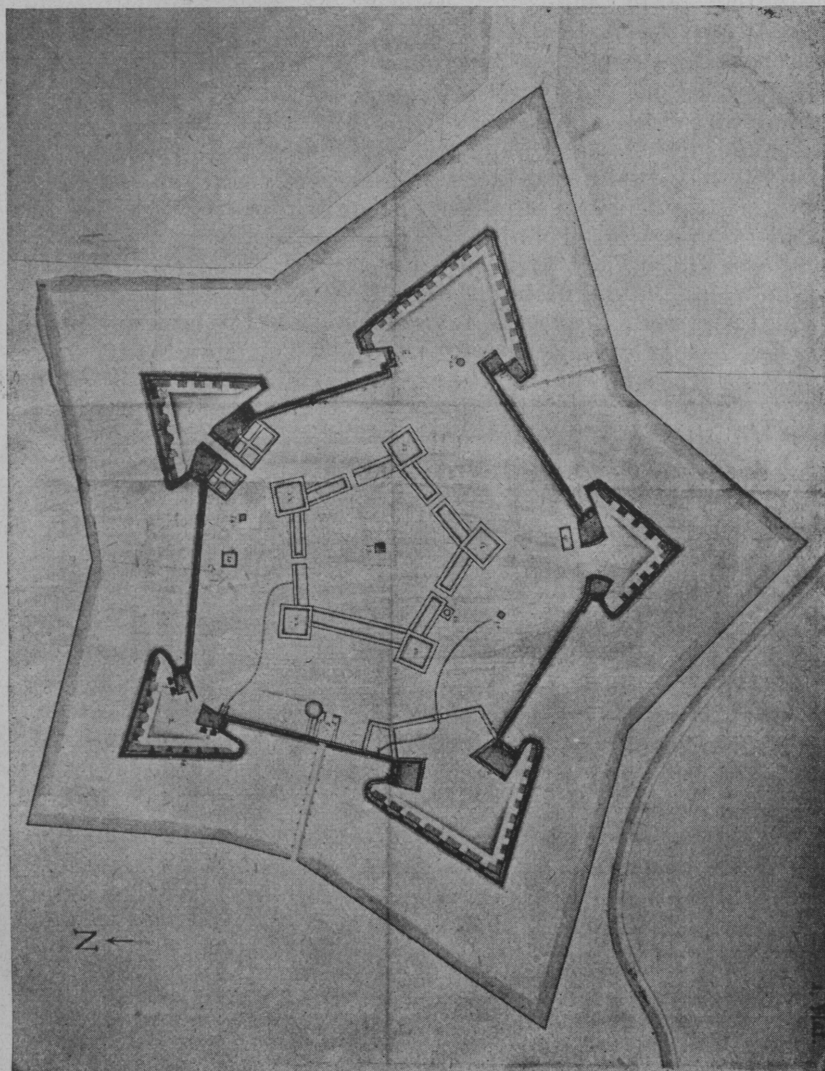
Borgsdorf terve ezeknek a harcoknak ellenére se kelt életre. De végleg nem aludt el, sőt az Udvari Haditanács 1731-ben — némi módosítással — végrehajtását rendelte el. Ámde 1732-ben újabb terv készült s a következő évben hozzá is fogtak az építkezéshez, amely azonban mindössze a nyugati — akkor még egyetlen — kapu elé függesztett pajzsgátra zsugorodott össze.⁸⁷

1749-ben a Sebes Körözs áradása okozott bajt a vár környékén.⁸⁸ Mint Pogwisch őrnagy július 7-én jelenti, a rakoncátlan folyó annyira megszaggatta bal partját, hogy a víz az északi oldalon már csak 5 ölnyire van a vár árkától. Úgy látszik, hogy ez állandóan tele volt, mert poshadó vízének orrfacsaró szagára gyakran panaszkodtak a várbeli német tisztek.

⁸⁷ *Blasek-Rieger*: Beiträge zur Geschichte der k. u. k. Genie-Waffe. I. Th. 2. Abschn. 715. l.

⁸⁸ M. kir. Hadilevéltár. A cs. és kir. IV. hadtest levéltára. 1749. Fasc. 2. Nr. 8.

Különben 1755 és 1752 között még módosult a vár belseje azzal, hogy a kötőgátak egy részéhez, még pedig a kapu és a Csonka-bástya, továbbá az utóbbi és az Aranyos-bástya, végül az Aranyos- és a Veres-bástya között is, lakó-, de egyúttal részben védőkazamatákat ragasztottak. Sőt az északi

6. — A vár 1692-ben.
(Báró Borgsdorf Ernő felvétele.)

homlokzaton aknafolyosó is épült alájuk. Ebbe, ezelőtt 40—50 évvel, az egyik kazamatában levő kovácsműhelyből le lehetett menni.

Azután az Aranyos- és a Veres-bástya között kaput törtek s a belső várkastély keleti homlokzatába templomot építettek, majd ennek kivételével, az egész épülettömböt kaszárnnyá alakították át.

A felsorolt néhány változás a fejlődés utolsó mozzanata volt. Utána már csak a hanyatlás következett, legalább is abban az értelemben, hogy nem folytatták tovább a korszerűsítésnek hosszas halogatás után megkezdett, de hamar abba is hagyott munkáját. Pénz hiányában bizonyára azért is, mert a vár fekvéséből folyó nagy hátrányt, az erődítés tudományának és technikájának minden vívmánya se tudta volna kiküszöbölni. Fenntartották az elvénült várat, hadiszertárként, valamint támaszpontul belső zavarok esetére, de nem fejlesztették tovább. Így aztán a XVIII. században se érte el a tökéletességnek azt az akkor már mindenütt megkívánt mértékét, amelyet nálunk Gyulafehérvár, Arad és Temesvár bevezített, valamint Győr félbemaradt újjáépítésében láthattunk.

Végre, az 1772-ben végrehajtott javítások után,⁸⁹ II. József császár 1782-ben törölte a várat, a fenntartásra szánt erősségek sorából.⁹⁰ Annál különösebben hangzik, hogy a Helytartótanács 1850 november 2-án, az Udvari Haditanács rendeletére, megküldötte Biharmegyének — miheztartás végett — a mérnökkari szabályzat kivonatát, amely szerint, a glacis kiszögeléseitől számított 600 öl széles sávon, mindenféle építkezés tilos.

Ezt a rendeletet⁹¹ azért se lehetett volna végrehajtani, mert a kincstár a mai „Váralja” területét már korábban feladarolta és kiosztotta taksás telkeként, s 1850-ig nagyobb részük be is épült.

Utolsó szerepéhez 1849-ben jutott a vár, amikor a magyar hadsereg hadiszergyárát helyezték el benne. Akkor imittamott kitarozták s árkába vizet bocsátottak. Mivel azonban Görgey megparancsolta, hogy augusztus 5-én a gyár berendezését Aradra szállítsák: az oroszok ellenállás nélkül szállották meg.⁹²

⁸⁹ *Karácsonyi*: A váradi vár hibás felíratának helyreállítása (Biharvárad I. 76. l.)

⁹⁰ *Semek*: Geschichte der k. u. k. Artillerie, 578. l.

⁹¹ Biharmegye levéltára; 1851. V. 546.

⁹² Orsz. Levéltár: H. T. 1849. D. — 752.

A szabadságharc után, az akkori események hatása alatt, újból vár lett belőle, de csak rövid időre, mert Ferenc József király 1857 május 16-án kelt rendeletével, most már végleg megszüntette erőd jellegét.⁹³

* *
*

Természetes, hogy ez a rövid tanulmány korántse méríti ki a váradi vár műszaki történetét. Még sok érdekes és fontos részlet várna megvilágításra, de térszűke miatt be kell fejeznem mondanivalómat.

A legutóbbi felszabadulás után, felvetődött Váradon az a terv, hogy dísztelen környezetétől megszabadítva, műemlékként kellene a további pusztulástól megóvni a várat. Talán valamikor — ha lesz még egyszer ünnep a világon — ez a szép és kegyelletes gondolat is valóra válhat.

Gyalokay Jenő

⁹³ M. kir. Hadilevéltár. 1857, irregistr.